

"We missen de schapen"

ESSAY Anne-Margreet Niemeijer

Binnen de landschapsarchitectuur worden regelmatig uitspraken gedaan over beleving en ruimtelijke kwaliteit. Vaak zijn het vooronderstellingen die, al dan niet bewust gemaakt, invloed hebben op de keuzes in het ontwerpproces. Een casestudie naar de meervoudige beleving van (klimaat)dijken.

'L'art pour l'art' mag in de kunsten een retorisch sterke slogan zijn, maar bij ontwerpen ligt het anders. Bijna elk ontwerpproces binnen de landschapsarchitectuur heeft een functioneel doel. Dit kan zijn het mooier of toegankelijker maken van een landschap of het achterliggende gebied beschermen tegen hoog water. Achter deze doelen gaan vele aannames schuil die niet altijd expliciet worden gemaakt en waarvan de ontwerper zich niet altijd bewust is.

Ontwerpers doen regelmatig uitspraken over de kwaliteit van het landschap, de schoonheid of de beleving ervan. In het boek 'Een scherpe grens' wordt door landschapsarchitecte Ytje Feddes een beeld geschetst over dijken en de beleving van de dijk: "De beleving van de route op de dijk wordt door de hoge ligging spannender. Men krijgt de gewaarwording boven het landschap te zweven; een effect dat versterkt wordt door de steile taluds van oude dijken, waardoor zich achter de rand van de kruin, met name in de buitenbocht een leegte lijkt te bevinden. Je moet oppassen, dat je niet van de dijk afvalt!" Buiten beschouwing gelaten of het beeld een waar en algemeen beeld is gedragen door de mensen, vallen twee dingen op. Er wordt een visuele vorm direct gekoppeld aan een ervaring van de gebruiker van een dijk.

Daarnaast is onduidelijk uit welke bron deze omschrijving van de beleving van de dijk komt en of dit een interpretatie of aanname van de ontwerper is. Toch wordt dit soort uitspraken over beleving gebruikt om het ontwerp van dijken vorm te geven. Nog interessanter wordt het wanneer dit soort uitspraken door de ontwerper wordt gebruikt om het ontwerp te legitimeren. Stel dat het beeld dat wordt geschetst van deze

dijkbeleving niet geheel overeenkomt met de werkelijkheid van de bewoner of gebruiker, dan zouden er keuzes kunnen worden gemaakt op basis van (gedeeltelijke) verkeerde vooronderstellingen. De vraag is dan of er andere keuzes worden gemaakt wanneer de beleving van een plek is onderzocht. Kortom, uitspraken over beleving lijken soms voor de hand liggend of logisch voor landschapsarchitecten, maar doen deze uitspraken recht aan de perceptie van de gebruikers of bewoners van de te ontwerpen dijken? Is er een manier om deze meervoudige beleving te onderzoeken en een plek te geven in het ontwerpproces?

Vooronderstellingen

Als we kijken naar de vooronderstellingen op zich vallen twee dingen op. Ten eerste is het niet altijd duidelijk waar de uitspraken op zijn gebaseerd. Representeren ze een bepaalde groep of gaat het enkel om de vooronderstellingen van de ontwerper zelf? Vooronderstellingen kunnen gebaseerd zijn op onderzoek, aangeleerde kennis of ervaringen van de ontwerper zelf. Vaak wordt door middel van analysemethoden die zijn aangeleerd in de opleiding gestreefd naar het vinden van waarden die verborgen zouden liggen in het landschap of de plek zelf, zoals de 'genius loci' of de intrinsieke waarde. Waarden en kwaliteiten zijn echter nimmer eigenschap van de wereld zelf maar worden daar altijd aan toegekend. Betekenis en waarde worden toegekend en niet hékend. Waarden van een plek, landschap of gebied zijn daarom in een gebied niet objectief maar altijd toegekend oftewel 'sociaal geconstrueerd'. Dat landschapsarchitecten waarde toekennen aan een landschap zegt dus weinig over de absolute waarde van het landschap, want die bestaat niet. Het zegt vooral veel over de wijze waarop zij zelf denken, over hun opleiding en ervaring waarin ze het landschap op een bepaalde wijze hebben leren waarnemen en over de vakdiscipline waarbinnen ze opereren.

Ontwerpers ontwerpen te veel voor en te weinig met mensen

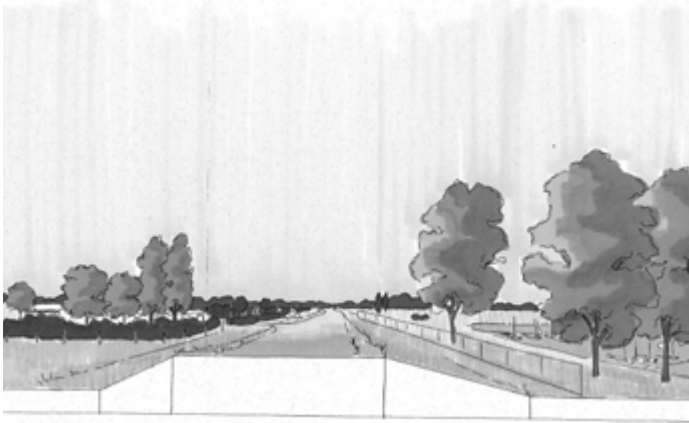
Ten tweede is het vaak onduidelijk wat er precies met uitspraken over beleving en kwaliteit wordt bedoeld. Vaak is de achterliggende gedachte gebaseerd op visuele elementen. Meer diversiteit en nieuwe elementen zorgen blijkbaar voor een mooier landschap. Dit is bijvoorbeeld terug te lezen in een citaat van Lola landschapsarchitecten: "Een maximum aan diversiteit is een maximum aan kwaliteit (...) De tevredenheid met één overkoepelende identiteit zal stukken kleiner zijn dan het plezier van een grote diversiteit". Beleving is echter meer dan alleen materiaal. Niet alleen wat je ziet zorgt voor een bepaalde beleving. Associaties en herinneringen roepen ook een beleving op.

Jij ziet, jij ziet, wat ik niet zie...

Om een goed beeld te krijgen van de beleving van dijken en mijn eigen vooronderstellingen als landschaparchitect op te sporen, ben ik op zoek gegaan naar dit achterliggende proces van beleving en ervaring. Daarvoor heb ik achttien personen geïnterviewd waarvan de helft

Er is geen eenduidig beeld van een dijk. Voor de een is het element op zichzelf waardevol, voor de ander is het een middel om de omgeving te kunnen ervaren. Gemaakt van de dijk bij Eck en Wiel. Foto: Anne-Margreet Niemeijer

Bestaande dijk bij het recreatief gebied van Maurik met daaronder drie klimaatdijkalternatieven: de multiplex-dijk, de amorfe ecologische dijk en de getrapte dijk.

landschapsarchitecten en de helft dijkgebruikers, waaronder bewoners van het gebied. De laatstgenoemde groep zal veranderingen aan een dijk niet alleen zien, maar ook ervaren. Ook kennen bewoners het gebied beter en hebben langer een mening of beeld kunnen vormen over de plek. Ik ben hierbij uitgegaan van het idee dat de beleving van de omgeving meer omvat dan het visuele. Daarbij zijn bij de analyse van de interviews in eerste instantie niet alleen de groepen als categorieën gebruikt, maar verschillende thema's die de perceptie kunnen vormen zoals kennis, ervaring, herinnering en focus. Het gebied wat ik als casus heb genomen is een dijk langs de Neder-Rijn tussen Opheusden en Rijswijk. Hoe zien bewoners en andere dijkgebruikers hun omgeving en wat is de betekenis van de plek en de dijk voor hen? Welke waarde hechten zij aan de plek en de dijk? En wat betekent dit voor het ontwerp van toekomstige dijken?

Het concept van de klimaatdijk is gebruikt als uitgangspunt. De klimaatdijk is bedoeld als een forse aanpassing aan huidige dijken om ondanks klimaatveranderingen veiligheid te bieden aan het achterliggende land. Het is een verzamelaar van waterkeringen die zo robuust zijn ontworpen dat het vrijwel onmogelijk is dat ze doorbreken of een ongecontroleerde catastrofale dijkdoorbraak veroorzaken. Bovendien hebben ze een multifunctioneel karakter. De dijk heeft niet alleen meer de functie van waterkering, maar ook functies zoals wonen, recreëren en natuur worden op de dijk geplaatst.

Om te beginnen probeer ik met algemene vragen over landschap en schoonheid te laten zien dat landschap geen eenduidig begrip is. Voor landschapsarchitecten is het landschap een veelomvattend begrip wat wordt geassocieerd met een systeem op grote schaal, terwijl voor niet-ontwerpers het landschap een veel specifiekere, vaak groener en natuurlijker beeld inhoudt. Dit verschil in uitgangspunt kan op zich zelf al zorgen voor een andere beleving en waardetoekenning. Met behulp van panoramafoto's van het gebied worden ook de verschillende waarnemingen van het gebied duidelijk. De ontwerptekeningen met vier mogelijke dijken geven een aanleiding om te vergelijken, vragen te stellen en te discussiëren over welke optie de geïnterviewde het liefst zou zien. Het gaat hierbij niet alleen om de keuze zelf, maar vooral om de redenen van de voorkeur. Hoewel de keuze op dezelfde dijk kan vallen, betekent dit lang niet altijd dat er dezelfde redenen achter schuil gaan.

Waarden, betekenisgeving en meningen

Het beeld dat naar voren komt, geeft een gevarieerde en genuanceerde omschrijving en beleving van het gebied. Landschapsarchitecten gebruiken in hun omschrijving veel aangeleerde termen en beschrijven meer op een afstandelijke en visuele manier. Hoewel expliciet is gevraagd naar hun eigen visie wagen sommige ontwerpers zich alsnog aan uitspraken als: "dat vinden de mensen leuk". De andere groepen geven meer antwoorden vanuit gevoel en ervaring. Ook geven niet-ontwerpers opvallende details die niet altijd direct zichtbaar zijn. Opmerkingen als "we missen de schapen" komen vaak voor bij omwonenden en andere leken.

Er is daarnaast geen sprake van een eenduidig beeld van 'een dijk'. Voor de een is het een element wat op zichzelf waardevol is, voor de ander dient een dijk als middel om de omgeving goed te kunnen

ervaren. Een fietser omschrijft dit mooi als het 'uitkijktorengevoel'. De schoonheid van de omgeving is voor recreanten dus veel belangrijker dan de dijk als element zelf. Een ontwerper daarentegen heeft meer oog voor de veiligheid, vorm en ligging van de dijk, en de technische haalbaarheid. Een bewoner die veel gebruik maakt van de dijk hecht meer betekenis aan het historische karakter en gebruiksgemak van de dijk.

Betekenis en waarde worden toegekend en niet hérkend

Deze variatie en complexe beeldvorming en waardering van het gebied wijzen duidelijk in de richting van een niet-neutrale wereld. Vooral ontwerpers zien de (toekomstige) dijk als een apart object. Hoewel de context een rol blijft spelen zien de ontwerpers de dijk vaak als een op zichzelf staand element. Een enkele keer komt het zelfs voor dat de dijk in het begin gezien wordt als onderdeel van het landschap, maar later als een apart nieuw element los van het landschap. De nieuwe klimaatdijk kreeg opeens een plek buiten het landschap: "dit dijkprofiel zal het landschap radicaal veranderen" of "het brengt de elementen van het landschap in gevaar".

Ondanks dat er expliciet is verteld dat het fictieve plannen zijn worden de tekeningen en foto's door leken dikwijls letterlijk opgevat. Voor een geïnterviewde heeft het bekijken van de foto's, al een effect op de beleving en de waarde van het gebied. Ze vertelt: "Ik word er een beetje nostalgisch van die foto's: zo is het nog". Ontwerpers daarentegen zien de ontwerptekeningen veel minder als een vaststaand gegeven. Het is daarom belangrijk dat ontwerpers zich ervan bewust zijn wat schetsbeelden bij bewoners kunnen losmaken. Goed verwachtingenmanagement is dan cruciaal.

Recht doen aan meervoudige beleving

Concluderend kan worden gezegd dat de complexe beeldvorming en waardering van het gebied genoeg aanleiding geeft om meer aandacht te besteden aan een meervoudige beleving. Hiervoor is een aantal stappen die kunnen worden genomen door de ontwerper.

Het is nuttig dat ontwerpers bewust worden van hun eigen denkkader en achtergrond. Het kan hen meer inzicht geven in het proces dat voorafgaat aan de ontwerpkeuzes. Bewustwording van de vooronderstellingen die een professional heeft ten opzichte van een plek, maakt hen alert dat zij een andere invalshoek hebben dan gebruikers van een dijk. Kennis over de beleving van het gebied door gebruikers kan een waardevolle toevoeging zijn om het ontwerp te verbeteren. Zo kan een op het oog 'normale' boom zomaar een boom met een historisch verhaal zijn, waar omwonenden waarde aan hechten. Om deze beleving te onderzoeken kan het nuttig zijn in een (zeer) vroeg stadium in het ontwerpproces de mensen in het gebied erbij te betrekken. Dit kan door middel van verschillende ontwerpschetsen, interviews en gesprekken (eventueel in combinatie met foto's). De focus kan in een vroeg stadium niet alleen op het ontwerp liggen, maar ook op het gebied zoals het nu is. Hoe mensen de veranderingen zien heeft namelijk veel te maken met hoe het gebied nu wordt gewaardeerd.

Vaak worden dit soort gesprekken niet of in een later, meer uitgewerkt stadium gehouden met een sterke focus op het toekomstig ontwerp. Het voordeel om dit eerder te doen is dat je al in een vroeg stadium draagvlak kan verwerven voor je ontwerp.

De les die we kunnen trekken uit deze casus over klimaatdijken, is dat ontwerpers te veel voor en te weinig met mensen ontwerpen. De beleving van gebruikers van een landschap moet een prominentere plek krijgen in het ontwerp. Hiervoor moeten ontwerpers dus niet alleen het gebied zelf bestuderen, maar juist in gesprek gaan met de personen die deze betekenissen en waarden toekennen. Gebruikers voegen een waardevolle dimensie aan het ontwerp toe, omdat zij dingen zien die ontwerpers over het hoofd zien. Op deze manier hebben niet alleen de experts het (enige) 'recht' om uitspraken te doen over beleving en kwaliteit. En de kans is groot dat dit leidt tot ontwerpen met schoonheid die je als ontwerper niet voor mogelijk had gehouden.

Anne-Margreet Niemeijer (annemargreet.niemeijer@gmail.com) is afgestudeerd in de Landschapsarchitectuur (met minor Sociaal-Ruimtelijke Analyse) aan de Wageningen Universiteit. Dit artikel is gebaseerd op haar masterthesis.

Literatuurselectie

- Feddes, Y.C. en F.L. Halenbeek (1988) Een Scherpe Grens – Ontwerpstudie naar de ruimtelijke kwaliteit van verzwaarde rivierdijken, Utrecht: Staatsbosbeheer.
- Meinig, D.W. (1979) The beholding eye – ten versions of the same scene, in: D.W. Meinig, The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays (p. 33-48), New York: Oxford University Press.
- Merleau – Ponty, M. (2008), The World of Perception. London: Routledge Classics.
- Niemeijer, A.M. (2012) Experiencing Climate Dikes – An exploratory study of the experiences of dikes within climate adaptation designs in the river landscape, Wageningen: Wageningen Universiteit.